

EMLÉKBESZÉDEK

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJAI

FELETT

SZERKESZTI

A FŐTITKÁR

TIZEDIK KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1901.

TARTALOM.

- I. Emlékbeszéd Spencer Wells k. tag felett. *Duka Tivadar* l. tagtól.
- II. Emlékbeszéd Szathmáry György l. tag felett. *Zsilinszky Mihály* r. tagtól.
- III. Emlékbeszéd Gladstone W. E. k. tag felett. *György Endre* l. tagtól.
- IV. Emlékbeszéd Ábel Jenő l. tag felett. *Hegedüs István* l. tagtól.
- V. Emlékbeszéd Horvát Boldizsár t. tag felett. *Tóth Lőrincz* r. tagtól.
- VI. Emlékbeszéd Nagy Iván r. tag felett. *Márki Sándor* l. tagtól.
- VII. Emlékbeszéd Mihalkovics Géza r. tag felett. *Thanhoffer Lajos* r. tagtól.
- VIII. Emlékbeszéd Pasteur Lajos k. tag felett. *Högyes Endre* r. tagtól.
- IX. Emlékbeszéd Capasso Bertalan k. tag felett. *Óváry Lipót* l. tagtól.
- X. Emlékbeszéd Jurányi Lajos r. tag felett. *Mágócsy-Dietz Sándor* l. tagtól.
- XI. Emlékbeszéd Bunsen Róbert k. tag felett. *Than Károly* r. tagtól.
- XII. Emlékbeszéd gróf Andrássy Manó l. tag felett. *Br. Radwánszky Béla*
t. tagtól.

SZATHMÁRY GYÖRGY EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a Magyar Tudom. Akadémia 1899. június 19-én tartott
összes ülésén.)

Mai előadásom szűk keretében Akadémiánk egy érde-
mes tagjának emlékezetét kívánom felújítani.

Teszem ezt a Tek. Akadémia szives megbízásából, és
teszem lelkemnek őszinte fájdalmával, mert elhunyt tagtár-
sunk éveken át hű munkatársam és barátom volt. A halál
korán ragadta el körünkből; még azt az örömet sem enged-
vén meg neki, hogy taggá való megválasztását megköszönte
és helyet szabályszerű székfoglalóval elfoglalhatta volna.

Egy éve mult, hogy porai az anyaföld porával vegyül-
tek el. Nemes eszmékért lángoló szíve megszűnt dobogni;
de munkásságának gyümölcsei még soká fogják fentartani
nevét; mert úgy is, mint hírlapíró; úgy is, mint országgyű-
lési képviselő; úgy is, mint miniszteri tanácsos: az irodalom-
nak lelkes művelője s hazájának fáradhatatlan és önfeláldozó
hű fia volt.

Engedtessek meg nekem, hogy tevékenységét néhány
szóval esetelhessem és rámutathassak azon lélekre, azon
mozgató erőre, mely őt életének minden körülményei között
cselekvésre buzdította.

I.

A történelem és a természettudomány azon igazsága,
hogy egyes emberek fejlődésére épp úgy, mint egyes nem-
zetek haladására nagy befolyással bírnak a környezet és a
természeti viszonyok. — senkinél sem nyilatkozott szembe-
tűnőbben, mint Szathmáry György tagtársunk életénél. Nem

tartozott azon emberek közé, a kik közönyösen nézik a körülöttük történő dolgokat, s kiket sem a természet bája, sem az emberek sorsa nem érdekel.

Már gyermekkorában mindent megfigyelt, a mi szemébe tünt. Az a hunyadmegyei alpestesi kis falusi ház, melyben 1845. évi április 14-én először látta meg a napvilágot, s melyben atyjának kora halála folytán már harmadik élet-évében árvaságra jutott; az a hegyes-völgyes szép táj, mely szemei elé tárult, mely gyermekjátékainak színtere volt; azok a történelmi nevezetességű helyek és maradványok, melyekben Hunyad vármegye oly gazdag s melyekhez a nemzeti dicsőségnek oly sok lelkesítő emléke tapad; azok az újabb alakulások, a szellemi és anyagi szegénység, a Bethlenek és Rákóczyak korát, szellemét és nyelvét elfelejtő nép: mindezek erős és kitörölhetlen nyomokat hagytak az ő érzékeny lelkében.

Mint szegény árva fiú, nélkülözések között nőtt fel; mint serdülő ifjú, önerejére volt utalva, s már tizenhat éves korában, tanulva és másokat tanítva, éretten gondolkodó fiatal ember volt. Középiskolai tanulmányait az erdélyi fejedelmek székvárosában, Gyulafehérvárott; egyetemi tanulmányait pedig Kolozsvárott végezte, még pedig oly időben, midőn Magyarország a tíz évi német absolutismus lánczaitól megszabadulva, új életre ébredett, midőn az alkotmányosság hajnalán az egész nemzet öröm-mámorban úszott. Természetes, hogy ez a nagy nemzeti átalakulás különösen az ifjabb nemzedékre óriási hatást gyakorolt.

A Széchenyi- és Kazinczy-ünnepélyek fölrázták az alvó nemzetet; Pesten az ifjúság tüntetéseit egymást érték; az olasz háborúnak Ausztriára kedvezőtlen csatáit megünnepezték és Ausztriának a régi német Bundból való kiszorítását örömmel üdvözölték. A régi állapotokat lehetetlen volt fentartani; itt-ott forradalmi beszédek voltak hallhatók. Bekövetkezett az, a miben Deák Ferencz bízott: az osztrák kormány gyöngesége és hibái után a király bölcsesége visszaadta a haza alkotmányát. Deáknak 1865. évi híres husvéti cikkét követte a koronázó országgyűlés és a magyar miniszterium kinevezése.

Szathmáry ezen nagy átalakulás izgalmainak hatása alatt kezdett először gondolkodni a hazai dolgok felől. A kolozsvári egyetem, melynek ő első tanítványai közé tartozott, az alkotmány visszaállításának és a törvényhozásnak legszebb alkotásai közé tartozott (1872.). B. Eötvös József lánglelke, gyújtó hatású beszédeivel a nemzet figyelmét a magyar culturának nemzetfentartó jelentőségére irányozta. A sajtó képviselői, élükön Kemény Zsigmonddal, Falk Miksával, Urváririval és Jókaival, oly ideális lelkesedéssel szolgálták a nemzet legvitálisabb érdekeit, hogy azoknak sikereitől elragadtatva, a tehetségesebb fiatal emberek, minő volt Hegedüs Sándor, Rákosi Jenő, Nagy Miklós, Kaas Ivor, Láng Lajos és még sokan mások, a hírlapirodalom terén kerestek és találtak tehetségeiknek méltó munkateret.

Ezeknek körébe került az ifjú Szathmáry György is; tele tettvágygyal és lelkesedéssel, de még akkor kevés tájékozottsággal. A véletlen szerencse a „Hon“ szerkesztőségébe vezette, melynek iránytadó szelleme Jókai Mór, főmunkatársa pedig Hegedüs Sándor volt.

Szathmáryt kevésbbé érdekelték a magas politikai kérdések; ő inkább a társadalmi, közgazdasági és nemzetiségi kérdésekkel szeretett foglalkozni. Ezeket tanulmányozta, ezekről írt ő nemcsak a „Hon“-ba, melynek belső munkatársa volt, hanem a „Hon“ és „Ellenőr“ összeolvasztásából keletkezett „Nemzet“-be is. Csakhamar fölkereste a népszerű „Vasárnapi Ujság“-ot és más elterjedt társadalmi és politikai lapokat is. Írt a „Magyarország és a Nagyvilág“-ba, a „Fővárosi Lapok“-ba, a kolozsvári „Kelet“-be, a „Magyar Polgár“-ba, sőt a „Szegedi Híradó“-ba is.

Írói összeköttetéseivel és sikereivel nőtt ambíciója. Fokról-fokra haladván tanulmányaiban, fölkereste a tekintélyes „Budapesti Szemlét“, melynek hasábjain megjelent cikkei komoly tanulmányokról tesznek tanúbizonyságot.

Ő maga mindig különösen azon cikkeire volt büszke, melyeket a „Hon“ hasábjain 1876. év végén az eloláhosodott hunyadmegyei nép visszamagyarosítása érdekében írt. Ezekben rámutatott azon különös tüneményre, hogy a műveltség alacsonyabb fokán álló román nép évtizedeken át

képes volt a magasabb intelligenciával bíró magyar népet nemzeti jellegéből és nyelvéből kivetköztetni. Fájdalomtelt szívvél tapasztalta, hogy az elnemzetlenedés processusa észrevétlenül, de biztosan folyik, a nélkül, hogy a nemzet vezérei ezt figyelmezőkre méltatták volna. Egyes cikkei valószínűs vészkiáltássá lettek, melyre sokan felébredtek és gondolkodóba estek. Egyik legszebb cikkében szónoki pathossal többek között így ír:

„A haza egyik legbecsesebb műemléke, a vajdahunyadi várkastély, országos költségen már-már restaurálva és közepkori szépségében szemeink elé állítva van. A várkastély egyik tornyán ott áll a nagy Hunyadi János életnagyságú érc-szobra. A szobor arczezal keletfelé fordulva, kezében zászlót lobogtat, jelképezve Magyarország keleti missióját. Soha nemzet ily szatirát magára és maga ellen ércbe nem öntött, mint a minőt jelent ama szobor. Keleti missio! Nagy missiókra csak oly nemzetek képesek, melyek önmagukat becsülni tudják, melyek nem hagyják elpusztulni saját fiaikat! Missiókra erős nemzet kell és nem széthulló kéve. Ha missiót akarunk teljesíteni: erősödnünk, magunkat összeszednünk kell és pedig mielőbb, nehogy elkéssünk vele. Hunyadi ősi vára restaurálva; de a nép, mely hajdan ama falakat védelmezte, romokban hever. Ha a falakat restauráltuk, segítsük restaurálni a népet is. Ha az a szobor ott fenn érezni tud vala, rég alázuhant volna a magasságból szégyenében. látva a pusztulást! Az a szobor már csak arra való, hogy a pusztulásnak gyászolója legyen! Csak arra való, hogy szomorúan emlékeztessen minket arra: mik voltunk hajdan és mik vagyunk most. Ne hagyjuk meg továbbra is az arczpirító, kínos ellentétet egy várkastély és egy ki-pusztulásnak indult nép között.”

Szathmárynak ezen lelkes szózata megtalálta útját a hazafias szívekhez. Egyszerre erős társadalmi mozgalom indult meg, melynek célja az volt, hogy a hunyadmegyei magyarság megmentessék a hazának, és hogy az eloláhosodott magyarok visszamagyarosíttassanak. Nem erőszakkal, nem külső hatalommal, hanem neveléssel, szellemi és anyagi segélyezéssel. Országszerte gyűjtések folytak, mert a fő-

városi sajtó lelkesen fölkarolta az ügyet; társaságokban, olvasókörokbén, kaszinókban felolvasásokat, estélyeket és gyűjtéseket kezdtek rendezni. Szathmáry maga a Hunyadi-albumot szerkesztette, melyből 15,000 frtnyi tőkét tudott összeszerezni.

Ezt látva az erdélyi magyar hazafiak, egy szélesebb körű mozgalmat indítottak meg, melynek eredménye a most már milliókkal rendelkező „Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület” lön. Szathmáry a saját körében, magántársaságokban és a képviselőházban két éven keresztül ébresztett, lelkesített és gyűjtött a közönségesen csak *Emkének* nevezett társulat részére.

Munkálkodását kétségenkívül tovább is folytatta volna, ha időközben a nagy közönség figyelmét egyrészt az orosz-török háború sebesültjei, másrészt a szegedi árviz-katasztrófa áldozatai másfelé nem fordították volna! Szegeden több magyar ember lakott, mint három erdélyi vármegyében; ezeknek jajkiáltása betöltötte az egész magyar hazát, sőt elhatott a messze külföldre is!

De mihelyest a szegedi veszedelemből eredő nyomor az országos és külföldi segélyek folytán némileg szűnni kezdett: Szathmáry visszatért az ő hunyadmegyei magyarjaihoz, és magyar iskolák állítása, magyar cultura terjesztése által tényleg figyelemreméltó eredményeket ért el. Senki sem volt boldogabb, mint ő, mikor Déván gr. Kuun Kocsárd kezdeményezésére megalakult a „Segélyező-egylet”, és különösen, mikor a dévai állami főreáliskola mellett az internátus fölállíttatott.

Nem csoda, hogy a dévai és általában a hunyadmegyei magyarság a leghálásabb szívvel viseltetett Szathmáry iránt és hogy őt az első eredménytelen kísérlet után a legközelebbi követválasztás alkalmával 1881-ben nagy lelkesedéssel a dévai választókerület országgyűlési képviselőjévé választották meg.

II.

Mint országgyűlési képviselő csakhamar beletalálta magát új helyzetébe. A szabadelvű párt Tisza Kálmán vezérlete mellett elég erős volt arra, hogy — a pénzügyi állapotok javultával — nagyfontosságú politikai és culturalis kérdések megoldásához fogjon. A sajtó, melynek Szathmáry mindig hű napszámosa maradt, semmivel sem foglalkozott szívesebben és lelkesebben, mint a magyar cultura kérdéseivel. A magyarosítás eszméje sohasem volt népszerűbb, mint ekkor; mert úgy az államférfiak, mint az írók, pártkülönbség nélkül úgy fogták azt fel, mint Magyarország egységének, társadalmi és politikai consolidatiójának egyik legbiztosabb eszközét. Kétségenkívül az is maradt mindaddig, míg egyesek túlzásai meg nem zavarták a nemzeti erősödésnek csendes munkáját. A nemzetiségek az egész mozgalmat saját fenmaradásuk ellen intézett mozgalomnak tekintvén, hasonló fegyverekkel, saját cultur-egyleteteik és pénzintézeteik föllállítása által ellenmozgalmat támasztottak.

Szathmáry és egyes kiválóbb társai világosan látták az ebből keletkezhető veszedelmet. Erdélyben, különösen az oláhok-lakta vidéken, éles nemzetiségi harcok keletkeztek, melyek a társadalmi életet türhetetlenné tették. Ezen az állapoton kívánt ő segíteni, mint képviselő is.

Tevékenysége választókerülete és a hazai cultura érdekeinek előmozdítása közt oszlott meg; tulajdonképen csak folytatása volt az a nemzeti közművelődés és a magyarság érdekében eddig kifejtett működésének.

Dévának és Hunyad vármegyének felemelése, fölvirágoztatása volt egyik főgondja; és ezt nem csupán hálából, hanem magasabb hazai érdekből viselte. Még tréfából sem lehetett az ő választókerülete ellen beszélni, a nélkül, hogy ő azonnal, a nála sajátos érzékenységgel, védelmére nem kelt volna. Kilencz évi képviselősége alatt Dévának és vidékének annyi szolgálatot tett, mint senki más. Különösen a közoktatási intézetek érdekelték. Az ő agitációjára folytán a dévai alreáliskolából nyolcz-osztályú főreáliskola lett és azt internatussal látta el; a piski-telepen állami óvodát léte-

sított; a betelepített csángók és az ottani iparosok érdekeit is elősegítette. Anyagi téren Dévának vámjogát, előlegezési szövetkezetét, kir. pénzügyigazgatóságát és vármegyerházát soká nem bírták volna fölemelni, ha Szathmáry nem támogatja őket.

Mindez azonban particularis hazafiságnak volna nevezhető, ha nem tudnók, hogy ő sohasem tévesztette szemel elől a hazai nagy érdekeket és ezek között különösen a nemzeti magyar culturát.

Ennek nagy jelentősége annyira áthatotta szívét, hogy más eszmekörben nem is igen akart mozogni. Társaságban többnyire hallgatag és kevésbbé lelkes embernek látszott; a parlamentben sem tartozott az úgynevezett hangos és szerepelni vágyó képviselők közé. De ha közoktatásügyről és magyarosításról volt a szó, azonnal elevenné és beszédessé vált, fejtegette a magyar állameszmének elborulását Erdélyben és a felvidéken — és szavai észrevétlenül szónoki lendületet nyertek. Ezért lett ő a parlamenti közoktatási bizottságnak előadója.

Mint ilyen, szorgalmasan tanulmányozta az egész ország közoktatásügyi állapotait; olvasmányaiból jegyzeteket csinált és azokat egy-egy bizottsági ülésen, mintegy virágbokrétaba kötve terjesztette elő.

Hosszas volna e részbeli tevékenységét részletesen előadni. Azt hiszem, egész lelki világát visszatükröztetik azok a beszédek, melyeket, mint előadó, az országházában elmondott.

A középiskolai törvényjavaslatnak (1883.) mintegy sarkpontját képezte az államhatalom tekintélyének érvényesítése a különböző autonomiákkal szemben, s ezzel karöltve a kormány felügyelő és ellenőrző hatalmának biztosítása a nemzetiségi különleges aspiratiókkal szemben.

Szathmáry kérve-kérte a képviselőket: ne hagyják a magyar államot fegyvertelenül a cultura harcában; adják meg a szükséges eszközöket arra, hogy a nemzet saját fölényét biztosíthassa és az állam érdekét megóvhassa!

Mikor (1884.) a magyarországi állami tanítóképzési tanárok azon kéréssel fordultak a képviselőházhoz, hogy

fizetésük a középiskolai tanárok fizetésével egyenlővé tételük: Szathmáry volt az első, a ki ezen kérvény mellett felszólalt és nyilatkozatra szőlította fel Trefort minisztert, a ki megígérte, hogy a következő évi budget készítésekor az illető kérvényt figyelembe fogja venni.

Mikor 1889 év végén a belügyi tárcza költségvetését tárgyalták, Szathmáry feljajdult a magyar vidékeken tapasztalt nagy gyermekhalandóság felett, és a magyar társadalomnak e részben tapasztalható közönye felett. „A mi viszonyaink között — úgymond — nem elég a nemzetnek műveltségi vagyoni és politikai túlsúlya; törekedni kell számbeli túlsúlyra is.” Felhívta a belügyminisztert: hasson oda, hogy az ország összes városainak polgármesterei a helyi intelligens elemekkel karöltve, közegészségügyi fiókokat alakítsanak és ezzel a fajpusztításnak gátat vessenek.

Egy hónappal később, a vallás- és közoktatásügyi tárcza költségvetésének tárgyalásakor, mint a közoktatásügyi bizottság előadója, reflectált a tárgyalás folyama alatti fontosabb felszólalásokra, és többek között erős szemrehányásokat tett az akkori „mérsékelt ellenzék” vezérének a miatt, hogy nagy ékesszólását sohasem használja fel a magyar nemzeti cultura érdekében, mintha a közoktatásügy egészen kiesett volna magas látköréből.

Ugyanekkor tett egy megjegyzést Beksics Gusztáv beszédére is, melyben ez szokott ékesszólásával a nemzeti politika irányeszméit fejtegette és többek között azt a tételt állította fel, hogy az a helyes közoktatási politika, a melynek végpontja a közép- és felsőbb iskolákban van, és hogy a néptömegek nem határoznak! Szathmáry úgy volt meggyőződve, hogy a nép millióiban jól szervezett népiskolákkal kell a hazafias szellemet terjeszteni. Ő a tömegre fektette a súlyt, mivel — úgymond — felső oktatásunk nincs veszélyeztetve. Fájlalja, hogy még 1400 olyan községünk van, melyekben a magyar elem kisebbségben van, a hol tehát a magyar elem ki van téve a faji elkallódás veszélyének. Fel is hívta a pénzügyminisztert, tegye lehetővé, hogy az állam nagy missióját a népoktatás körében minél előbb teljesíthesse!

Ugyanílyen szellemben beszélt 1890-ben a IV. egyetemes tanítói gyűlésen mint elnök, azok ellen fordulván. kik a magasabb műveltséget nyújtó közép és felső tanintézetekre fektetvén a súlyt, a nép millióinak oktatását alárendeltebb jelentőségűnek állították. Ő a népoktatást és a néptanítóság működését helyezi a főhelyre; mert ezek vannak hivatva arra, hogy ezt a soknyelvű hazát még egyszer visszafoglalják a magyarnak. Ezek végzik az egységes nemzet reconstruálásának munkáját abban a kohóban, melynek neve: népiskola!

Hogy a népoktatásnak milyen ereje van a nemzet élet-erejére, arra nézve igen szép hasonlatban rá mutat a bércek hatalmas fenyőjére, melyet a vihar oly könnyen tép ki tövestül. Mi ennek az oka? -- kérdi. Az, hogy az a hatalmas fenyősudár csak vékony rétegzetű talajba bocsátotta le gyökereit. A nemzeti műveltségnek --- úgymond -- hogy egy új ezredév viharaival sikerrel daczolhasson, erős és mély gyökeret kell lebocsátania a néprétegek szívós talajába!

És ezt a szolgálatot teszi meg a nemzetnek, az államnak a népiskola, a tanítóság.

Itt is a nemzeti eszme, az egységes politikai nemzet eszméjének uralmát emeli ki nem annyira nyelvi unificatio, mint a közös haza iránti érzelmek és hazafias erények egysége és közössége által.

„Ez a közös érzés kell nekünk -- mondá, -- közös öröm, közös fájdalom, melyet a hazának minden polgára, bármely nyelvű legyen is az, átérezzen, ha e hazát csapások sújtják. Ez kell nekünk; ez a közös átérés, az összeforrasztás hatalmas tényezője. Ha ezt egyszer a népiskolák segítségével a népek millióiba sikerül belenevelni, akkor Magyarország nyugodtan nézhet az új évezred felé!”

Ilyen szellemben működött Szathmáry, mint országgyűlési képviselő.

Nem csoda, hogy ezzel magára vonta az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek, gr. Csáky Albinnak figyelmét is, a ki az egyetemes tanítógyűlésen mondott lelkes megnyitó beszéde után azonnal köszönő levelet intézett hozzá: két hónap múlva pedig (1890. október 15-én) miniszteri taná-

csosi czímmel és jelleggel felruházott osztálytanácsosnak nevezte ki saját miniszteriumába, reá bízván a *népoktatásügyi* szakosztály vezetését.

III.

Szathmárynak a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumba való kineveztetése nagyjelentőségű esemény volt az ő élet-történetében; mert ezzel a gyakorlati élet mezején oly hatáskört nyert, melyben tényekkel lehetett igazolnia azon eszmék életrevalóságát, melyeket eddig, mint hírlapíró és parlamenti szónok, tollal és szóval hirdetett.

Meg kell itt jegyezni, hogy azok az eszmék, melyek Szathmáryt lelkesítették, a miniszteriumban nem voltak egészen újak és egyáltalában nem voltak ismeretlenek. A magyar állameszme szolgálatában álló nemzeti cultur-politikának megteremtője nem ő, hanem b. Eötvös József. Akadémiánk nagynevű elnöke, mint első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, a ki az 1868: XXXVIII. t.-cz. megalkotásával egészen új korszakát nyitotta meg a magyar culturának és a népnevelésnek.

Hivatalbeli utódai is egytől-egyig át voltak hatva a népnevelés nemzeti irányának nemzetalkotó és fentartó hatásától; és valóban hálátlanság volna azt állítani, hogy ezen kiváló miniszterek oldalánál működő tanácsosok nem bírtak kellő érzékkel a magyar nemzet culturalis hivatása iránt.

A magyar alkotmány visszaállítása és a vallás- és közoktatásügyi miniszterium újraszervezése óta Gönczy Pál, a széles látkörrel bíró jeles paedagogus és kiváló hazafi állott a népoktatási ügyosztály élén. Hogy minő sikerrel, arról ékes tanúbizonyságot tesz az 1888. május 6-án tartott azon országos ünnepély, melyen félézázados hivatalos munkálkodásának elismeréseként, a hazai közoktatás minden igaz barátja meghozta számára a szeretetnek és nagyrabecsülésnek hervadhatatlan koszorúját.

Ennek a jeles férfiúnak örökét vette át Szathmáry 1890-ben, a lelkiismeretes ember aggódásával, de egyszerűsmind a lelkes hazafi tettvágyával is.

Hatáskörének nagysága és a kezére bízott iskolák sokfélesége első pillanatban megdöbbenetete; annyival is inkább, mert hiszen eddig a közszolgálatban nem lévén része, a közigazgatás terén egészen újoncz volt, a kinek rövid idő alatt sokat kellett tanulnia.

A népnevelési ügyosztály pedig legtöbb ügydarabot szokott feldolgozni, mivel az óvodáktól kezdve, az állami, községi, felekezeti és magán-népiskolák, polgári és kereskedelmi iskolák, tanító- és óvóképző-intézetek, tanfelügyelőségek és gondnokságok összes ügyei mind oda tartoznak.

És ha figyelembe vesszük, hogy e különmemű iskolák fentartói a legkülönfélébb viszonyban állanak az állammal; ha tudjuk, hogy a r. kath. egyház papsága s annak főhatóságai mily erősen ragaszkodnak iskoláik felekezeti jellegéhez, és hogy a protestáns és gör. keleti egyházak mily féltékenyen őrzik saját egyházi és iskolai autonómiájokat; és végre ha tudjuk, hogy a sokféle nemzetiségek jogos és nem jogos igényeinek elbírálása; a falusi isk. székek és a vármegyei közigazgatási bizottságok jogainak és kötelességeinek ellenőrzése, — a tanfelügyelői, tanítói és óvodai személyzet paedagogiai, anyagi és erkölcsi érdekeinek ápolása és védelme mind Szathmáry hatáskörébe volt utalva: akkor elgondolhatjuk azt is, mily óriási éberségre türelemre és bölcseségre volt szüksége, hogy feladatának becsületesen megfelelhessen.

Szathmáry csakhamar észrevette, hogy az adminisztráció napi teendői és gondjai; az ügyfeleknek nem épen ideális czélokat kereső zaklatásai, az ő idegeit megviselik és idő előtt felemésztik.

De eszményekért hevülő lelke nem hátrált meg a feladatok nagysága előtt: sőt ellenkezőleg lázas ambícióval fogott sokszor kifejtett eszméinek gyakorlati megoldásához. Így érezte, hogy új hivatásában meg kell mutatni „quid valeant humeri, quid ferre recusent“. Mert hiábavaló minden elmélet, ha az életben meg nem valósítható.

Először is meg akarta valósítani azor eszméjét, melyet egyik országgyűlési beszédében úgy fejezett ki, hogy Erdélynek nemzetiségi részeit meg kell rakni magyar állami isko-

lakkal. A mit ifjúsága óta fájdalommal szemlélte, hogy t. i. Erdélyben sok olyan magyar él, a kinek neve és viselete magyar, de a ki a magyar nyelvet ma már nem érti, mert kedvezőtlen viszonyok között élén, rendes iskoláztatásáról, nemzeti szellemben való neveltetéséről századokon át nem gondoskodott sem az állam, sem az egyház: azt most ő akarta a magyar állam segítségével jövéteni.

Egész stratégiai tervet készített magának. A magyar nyelvet tekintvén azon eszköznek, melylyel a haza összes polgárait egy hatalmas nemzetté forrasztani lehet, kiváló gondot fordított a *nyelvhatárok kiterjesztésére*. Első sorban azokat a községeket kívánta állami magyar iskolákkal ellátni, melyekben a századok óta elnemzetlenedett magyarságot vissza kell hódítani. Második sorba azokat a községeket sorozta, melyekben a magyar elem túlsúlyban lévén, a csekély számú másnyelvű népekre a magyar iskola asszimiláló hatást gyakorolhat. Harmadik helyre tette azokat a községeket, melyek tisztán másnyelvű lakossággal bírtak, de melyeknek józanabb része önként és örömet hajlandó összeforralni a magyarsággal, ha t. i. az állam megadja nekik a szükséges magyar iskolát.

Szatlmáry programjából ki volt zárva az erőszakos magyarosítás. Sokkal értelmesebb és számítóbb magyar politikus volt, semhogy be ne látta volna, hogy az erőszak épen az ellenkező eredményeket hozza létre. Ő maga mondja egyik parlamenti beszédében, hogy senkit sem akar erőszakkal megmagyarosítani. „Ézt — úgymond — nem is tehetnők, mert nem rendelkezünk még arra sem a szükséges eszközökkel, hogy saját elkoresosodott fajunkat . . . visszamagyarosítsuk. Az erőszakos magyarosítás ellenszenves és gyűlöletes törekvésének én nem voltam és nem is leszek szószólója. Én nem vagyok nemzetiséggyűlölő és nem akarok panmagyarizálni; de mint magyar ember megkövetelhetem, hogy nemzetem egy része visszatereltesse azon testhez, melytől mostoha viszonyok elszakították.”

Íme, ilyen lelkiállattal és ilyen programmal kezdte meg Szatlmáry az ő miniszteri tanácsosi működését.

Sokszor találtam őt íróasztalánál, maga elé terjesztett

térképpel, a mint méregette az ország északi, északkeleti és délkeleti részeit, a különféle nemzetiségek által lakott völgyeket, keresvén azokat a réseket, melyek által azokat egymástól elválaszthatná. Mint egy hadvezér kereste azokat a posztókat, melyeket a magyarságnak okvetlenül el kellene foglalnia és a magyar cultura védváraivá alakítania, ha azt akarja, hogy az egységes magyar nemzet megalkotására célzó törekvései véráldozat nélkül megvalósuljanak.

Csak abban tért el a katonai hadvezérektől eljárása, hogy terveit --- mint journalista --- nem tudta titokban tartani.

Legkedvesebb eszméi közé tartozott Erdélynek meghódítása a magyar állameszme részére. Az erdélyi keleti vármegyékben, az oláh-tengertől körülvevő Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros-Torda térein lakó székely magyarság zömét egyenes összeköttetésbe akarta hozni a nagymagyar-országi alföldi magyarsággal, olyformán, hogy Maros-Tordától le Szilágy és Bihar vármegyéken át magyar iskolák láncolatával kösse össze a magyarságot, s ezzel az északi oláhságot elszakítsa a déli védéken lakó oláhságtól.

Kétségenkívül szépen átgondolt terv volt ez, melynek azonban szembeszökő gyengéje az volt, hogy az alföldi magyarság cultur-érdekeinek ápolásáról teljesen megfeledezett. Ezt nem egyszer szemére is vetették azok, a kik a magyar nemzeti állam megizmosodását első sorban a magyar faj értelmi és erkölcsi fajsúlyának erősítésével vélték elérhetni; a kik úgy gondolkoztak, mint Akadémiánknak nagynevű megalapítója, gr. Széchenyi István, a ki oly ideál néppé akarta tenni a magyart, mely értelmi felsőbbségével, intézményeivel, nézeteivel, erkölcaseivel és szokásaival másoknak vonzó példának szolgálhatna; mely csekély számával is több olvasztó erővel bírna, mint bármely 45—50 milliónyi fejletlen és tudatlan nép. Mert egyedül a *minőség* és nem a nagy szám által olvaszthat más vért magába. Olvasztó erőt egyedül a civilisatio képes kifejteni.

Hasonló nézeteknek adott kifejezést Szathmáryval szemben Beksies Gusztáv is, a ki nem az oláh néptömeg magyarosításában, hanem szintén a magyar faj értelmi és gazdasági súlyában kereste a nemzeti politikának célravezető eszközeit.

Szathmáry ezzel szemben arra szeretett hivatkozni, hogy a tisztán magyarajkú lakosságnál nem oly lényeges tényező az iskola, mint a nemzetiségek által lakott vidéken; „mert ott — úgymond — a hazafias, a nemzeti czél iskola nélkül is elérhető“; ellenben itt a magyar állami iskola kulturális czél mellett hazafias czélok éretnek el. Ő azon hiszem-ben élt, hogy ha a nemzetiségi gyermekek az iskolában elsajátítják a magyar nyelvet, ezzel már kész hazafiakká lesznek; pedig a tapasztalás azt mutatja, hogy mindazok a híres nemzetiségi agitátorok, a kik hazánkban magyarság ellen izgattak, tökéletesen jól tudtak magyarul, de érzelmök mégis idegen és ellenséges maradt.

— Nekem úgy látszik, hogy e részben is gr. Széchenyi Istvánnak van igaza, mikor azt mondja, hogy „a szólás még korántsem érzés; a nyelvnek pengése még korántsem dobogása a szívnek, és ekként a magyarul legékesebben szóló is korántsem magyar még!“

Az igaz hazafiság a haza iránti szeretet érzelmének tisztaságában és az ezzel teljes összhangban álló cselekedetekben nyilvánlik. Ezt öntudatosan csak a cultura szelid és nemesítő eszközeivel, okos és tervszerű tevékenységgel, a szellemi és erkölcsi tökély követendő példáival lehet elérni.

Szathmáry fentebb említett stratégiai terve szerint szaporította Erdélyben a magyar állami iskolákat.

Ha összehasonlítjuk az ő miniszteri tanácsosságának első és utolsó éve közötti állapotot, azt fogjuk találni, hogy egészben véve Magyarországon megkétszereződött az állami elemi iskolák száma. 1891-ben volt összesen 740 állami elemi iskola; e szám nyolcz év múlva, különösen Wlassics Gyula miniszter lelkes kezdeményezése folytán, már 1403-ra emelkedett. Szaporulat 665.

Ebből Erdélyre 315, tehát az iskoláknak majdnem fele esett.

Az 1896-ik évi, úgynevezett millennáris négyszász iskolának több mint fele, vagyis 214, az ország erdélyi részében állíttatott fel; mert Szathmáry minden alkalmat fölhasznált arra, hogy az ő eszméit miniszterének támogatása és vezetése mellett megvalósíthassa, és hogy ezáltal az ő

magyarosítási theoriájának életrevalóságát tényekkel is bizonyíthassa.

Szathmáry a kertész türelmetlenségével várta a harmincz éves vetésnek szép gyümölcseit. Ha csak tehetett, kirándulásokat tett az ország különböző vidékeire; meglátogatta Erdély iskoláit és — csodálatos — sohasem volt megelégedve a tapasztalt eredménnyel. Az oláh és szász iskolák nem fogytak; a társadalmi állapotok nem javultak, sőt rosszabbodtak. Élesebb nemzetiségi ellentétek alig voltak Erdélyben, mint az úgynevezett memorandum-pör korában. A magyar állami iskolák szaporodtak számban, de nem idézték elő azt az eredményt, melyet ő várt tőlük.

Kezdte érezni azt a történelmi igazságot, hogy a legmagasztosabb eszmék is csak akkor valósíthatók meg, ha aviszonyok kedvezők, ha a közhangulat tápláló ereje éleszti és ha a gyakorlati kivitel eszközei megfelelnek a megvalósítandó eszme fenségének.

Szathmáry, valahányszor egy-egy ily kirándulása után tapasztalatait előttem elbeszélte, mindannyiszor a keserűség hangján panaszkodott az emberek lelketlensége és léhasága fölött; nem egyszer kétségbeesett és sírva tört ki azok ellen, a kik az ő eszméinek életbeléptetését tudatosan akadályozzák, vagy tudatlanságukkal és önzésükkel megghiúsítják.

Mindig esodálkozott a fölött, hogy lehet magyar tanító, a ki az oláhok vagy mások közé jutván, megfélekedzik magasztos hivatásáról és egy-két évi ottani működés után más vidékre kívánczik, mielőtt magának társadalmi köri és új magyar generatiót teremthetett volna. Nem tudta megérteni azoknak panaszát, a kik mint a magyar állameszme hivatott örei, részint a nép nyelvének nem ismerése miatt, részint vallási különbözőség miatt, vagy végre a vidék és nép nyersesége és műveletlensége miatt nem tudtak meghonosodni a kies Erdélynek költők által megénekelt és történelmi emlékek által megszentelt vidékein. Ő úgy szeretne volna, hogy mindenki éppen úgy legyen áthatva a magyarosítás eszméjétől, mint ő; a ki tehát kész volt megküzdeni Szibériának jegével és Saharának nap-hevével, esakhogy hazáját nagygyá és diesővé tehesse. Bizony igaza van egyik

tanítványának, a ki azt írta róla, hogy Szathmáryban a hon-szeretet valóságos szenvedélylyé vált, melynélfogva minden tanítóban a magyar állameszme egy-egy hatalmas oszlopát és a magyar cultura apostolát szeretete látni; a ki a magyar nemzeti népoktatásért kész a rajongók vértanúságát is elszenvedni.

Ki ne érezné, hogy ily magas ideális felfogás mellett — ha itt-ott rideg közönyösséggel és lelketlenséggel találkozott — fájdalmas csalódást érzett, és hogy bizalmas körben ennek keserű kifejezést is adott!

IV.

Ezeknek rövid előadása után érzem, hogy meg kell emlékeznem Szathmárynak irodalmi tevékenységéről is; mert hiszen a Tek. Akadémia ennek méltánylásaként választotta őt meg levelező tagjául 1897-ben.

Azt hiszem, semmit sem vonok le irodalmi érdemeiből, ha azt állítom, hogy Szathmáry György sohasem tartott igényt a szaktudós címére, és hogy a tudományos irodalomnak egy szakját sem vitte előbbre. Azt sem lehet állítani, hogy egész erejét valamely kedvencz tudományág alaposabb és kimerítőbb művelésének szentelte volna. Ő, a mint láttuk, ifjúkorától fogva publicista volt, és mint ilyen, tanulmány tárgyává tette mindazokat a kérdéseket, melyek akár politikai, akár társadalmi, akár kulturális tekintetben összefüggésben állottak hazánk európai helyzetével és haladásával.

Ha mégis komolyabb tárgyú dolgozatainak sorozatán végig tekintünk, azt fogjuk találni, hogy azok minden különféléségük mellett két főcsoportba sorozhatók.

Az első csoportba tartoznak azok, melyeket a magyar közoktatás és a magyar nemzeti állam megszilárdítása céljából írt, s melyeknek tartalmát a mondottak után bővebben fejtegetni nem szükséges. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy képviselői és publicistai korából való dolgozatai „*Nemzeti állam és népoktatás*” ezime alatt 1892-ben külön kiadásban is megjelentek.

A második csoportba pedig azok tartoznak, melyek *közgazdasági és társadalmi, politikai és történelmi* tartalommal bírnak.

Első közgazdasági irányú dolgozata egy francziából magyarra fordított munka volt: „*Pest árúcsarnokai és vásárterei*” Besnier de la Pontonériétől; kiadta az Athenaeum 1872-ben. Címe jelzi a tartalmat is, melynek gyakorlati eredménye látható az azóta felállított árúcsarnokokban.

Ennél nagyobb hatást ért el a következő évben a „Budapesti Szemle” novemberi és deczemberi számaiban megjelent sociologiai tartalmú dolgozata „*Az angol munkásosztály helyzetéről*”; továbbá ugyanazon becses folyóirat 1875-iki májusi és júniusi füzetében „*A munkás-pártok és az általános szavazatjog Németországon*” című értekezésével.

A munkás-osztály sociális kérdésével akkor kezdett Szathmáry tüzetesebben foglalkozni, mikor a németországi socialisták politikai párttá alakultak és az angol munkásokra való hivatkozással a törvényhozástól oltalmat és támogatást kezdtek követelni.

Tudjuk, hogy a munkás-kérdés már e század első negyedében, jelesen 1824-ben foglalkoztatta az angol törvényhozást és a kormány élén álló államférfiakat. Azóta az angol munkás-osztály, öntudatának emelkedésével, évről-évre nagyobb hatalommá lett és fokozatosan nagyobb és nagyobb követelésekkel lépett fel az állam irányában, úgy hogy b. Fötvös József erre vonatkozólag a magyar 1848/49-iki események lezajlása után azt írta, hogy a büszke Albion a külnyugalom palástja alatt több oly elemet rejt, melynek lenyűgözése eddig sikerült, de melyek aggodalommal töltik el a gondolkodót.¹

Szathmáry az angol munkások helyzetét angol és német források után írta le oly célból, hogy az olvasó maga vonja le a kellő következtetést. Elbeszélte a legislatív intézkedéseket és a munkások szervezkedéseit, melyek saját sorsuk javítására irányultak; elbeszélte a munkás-szövetkezetek keletkezését és fejlődését, miből megállapította, hogy nincs

¹ A XIX. század uralkodó eszméi. I. k. 16. l.

Európában ország, melynek munkás-osztályát annyira áthattotta volna az „önsegély” eszméjének nagy hordereje, mint Anglia; és nincs ország, melyben a tőke és munka közötti óriási harcban oly tömör és összetartó munkás-elemet tudott volna teremteni, mint Anglia. A társulatok és egyletek oly hatalommá lettek, melylyel úgy az iparnak, mint az államnak számolnia kellett.

A részletekről a *Párisi grófnak* e tárgyban írt jeles munkája alapján értekezik, szólván először a munkabérről, azután a munkásoknak önsorsuk javítására irányzott törekvéseiről, vagyis a különböző munkás-associációkról és a törvényhozásnak a munkásokra vonatkozó intézkedéseiről.

Szathmáry e kérdés tárgyalásánál a magyar munkásokra gondolt, a kik akkor még egyáltalán nem mozogtak; de a kiknek sorsára gondolva, szinte lehetetlen volt előre nem látni, hogy be fog következni nálunk is. Éppen azért szükségesnek látta, hogy a közfigyelem már eleve azon nevezetes társulati tevékenység felé irányuljon, melynek terén az angol munkások saját erejükből, békés úton és a társadalom veszélyeztetése nélkül, önmön jólétük gyarapítására oly lélekemelő s valóban nagyszerű eredményeket tudtak eddig kivívni.

„A munkás-pártok és az általános szavazatjog Németországban” című czikk megírására a francziák felett győzedelmeskedő Németország belügyeinek bonyodalma adott alkalmat. A *német egység* eszméje nagy forradalmat idézett elő a polgárság különböző rétegeiben, különösen pedig a német munkás-osztálynál. A győzelmi mámor elragadta a politikusok legnagyobb részét, és a német birodalmi alkotmányban kimondották az *általános szavazatjog* behozatalát, mely szerint minden 25 éves német szavazatjogot nyert!

A győzelmi mámor azonban csakhamar elpárolgott — és a német államférfiak belátták, hogy a suffrage universel behozatala nagy hiba volt; mert ebből oly társadalmi bajok következtek, a minőkről eddig még csak álmodni sem mertek. Egyszerre veszélyes államellenes elemek kezdtek fölemelkedni a sociáldemokratia és az ultramontanismus neve alatt. Az egyik ellensége minden fennálló állami és társa-

dalmi rendnek; a másik mindent csak az egyház suppre-matiája alatt akart elismerni.

Szathmáry leírja ezeket az állapotokat; feltünteti a veszélyes elemeknek arányát, erejét és működési eredményét a parlamentben, a társadalomban és a sajtóban. Ez utóbbiról érdekes és tanulságos szemelvényeket közöl, melyek mindenki előtt világossá teszik a socialdemokratiának végezeljét és eszközeit.

A munkás-osztály szakadatlan mozgalomban tartja Németország alsó társadalmi rétegeit, melyek valóságos munkás zászlóaljakká vannak szervezve, s melyek alkalmas pillanatra várnak, hogy csatára készen csatasorba álljanak.

Ezt Szathmáry egyedül az általános szavazatjognak tulajdonítja. Az elemek — úgymond — fel vannak szabaddítva, a zsilipek lerontattak az általános választás megadása által. Most már bajosan lehet mederbe szorítani és visszatartani a romboló áradatot — gáttöltések, rendszabályok és börtönök által!

Végül a mi saját viszonyainkra gondolva, tanulságképen azt mondja, hogy nem helyesen cselekedsznek azok, a kik nálunk az általános szavazatjogot követelik. „Ha — úgymond — nálunk nem is lehet tartani a gyomorkérdéstől, vagy a socialismus- és clericalismustól; de bizonyos... hogy az általános szavazatjog itt is egész özönét felszínre hozná a — nemzetiségi intrasigenseknek.”

Szathmáry ezt a cikket 1875-ben írta. Azóta sok változás történt: nálunk is megalakult és megerősödött az előbb csak iparosokra, majd a paraszt-munkásokra támaszkodó socialdemokrata-párt, melynek keletkezését 1875-ben még senkisésem tartotta lehetőnek.

Ezeknél a cikkeknel nagyobb jelentőségű volt „Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság” cím alatt megjelent önálló munkája, melyet Ráth Mór adott ki 1882-ben. A sajtó osztatlan tetszéssel fogadta e korszerű művet; a fővárosi „Gazdakör” pedig, szakbizottságának kedvező birálata alapján, a kormány figyelmébe ajánlotta, mint oly dolgozatot, mely megérdemli, hogy minden magyar gazda elolvassa.

Ugyanis már a hetvenes évek végén azon meggyőződés kezdett megerősödni nemcsak a magyar, hanem az összes európai gazdáknak és politikusoknak, hogy a nyugati és közép-európai mezőgazdaságot Amerika felől óriási veszély fenyegeti. A művelés alá vett óriási földterületeken olcsón előállított amerikai termények, olcsó tengeri szállítás mellett előzönlötték Európa piaczeit és áraikkal lehetetlenné tették a belföldiek versenyét.

„A mezőgazdasági középosztály — írja 1879-ben egy kitűnő német gazda Bismarck herczegnek — eltűnik; a gazdag tőkésék csekély összegekért latifundiumokat vásárolnak és legelőgazdaságot űznek; a földművelőből ismét az lesz, a mi 200 év előtt volt: pásztor. Egy része kíváncsi, a másik rész szociáldemokratává lesz és készen van a *társadalmi forradalom*, mely a caesarizmussal végződik. . . . A földművelői csődök úgy nőnek mint a lavina, a földbirtok nagy része elértéktelenedik; a legbiztosabb jelzalogok nem fedeztetnek; egész vidékek lakossága csak mint jobbágya dolgozik az uzsorásnak.”

Hasonló hangon beszéltek a francia, az angol, az osztrák és a magyar mezőgazdák is saját állapotukról. Stein Lőrincz, a híres nemzetgazdasági író és bécsi egyetemi tanár, vészkiáltásban tör ki az amerikai mezőgazdasági verseny ellen, s megjövendőli Európa gazdasági bukását.

Magyarországon Trefort Ágoston, a ki minisztersége előtt kiválóan a közgazdasággal foglalkozott, igen korán ismerte föl az Amerika felől fenyegető veszélyt, s 1881-ben választói előtt élénk színekkel festette a magyar mezőgazdaság roppant hanyatlásának okait. De mások is belátták, hogy búzakivitelünk s ebből folyható jövedelmünk csökkent, s javulásra nincs kilátás. Az északamerikai Egyesült-Államok versenye mellett ott van az Oroszországé, a fejlődő Ausztráliáé, és a folyton épülő utak és csatornák által, öntözési rendszere által terméseivel növekvő Keletindiaé.

Ez a roppant baj, mely különben a civilisatio terjedéséből eredt, roppant ijedelmet idézett elő a kiválóan mezőgazdasággal foglalkozó magyar nemzetnél. Már akkor voltak mélyen a jövőbe látó férfiak, a kik megjövendőlték, hogy

ezt a veszedelmet a sociáldemokraták saját javokra fogják fölhasználni. A sociáldemokratia terjedésének egyik legnagyobb akadályá volt a földművesnek szívós ragaszkodása tulajdonához. Az amerikai olesó gabona megrontja a földművelőt, kisajátítja birtoktulajdonát, proletariatusba kergeti, s így őt, a fennálló társadalmi és állami rendnek legmegbízhatóbb védelmezőjét, annak ellenségévé teszi! A sociáldemokratia — úgymond — az amerikai verseny rombolásaitól várja a maga felforgató terveinek valósulását!

Íme, az amerikai verseny veszedelmének főbb vonásai, a mint azok 1882-ben — mikor Szathmáry az erről szóló könyvét írta — mutatkoztak. Azóta 18 év mult el, és a sokaktól megjósolt veszedelem — a sokáig lehetetlennek tartott magyar paraszt-sociálismussal együtt — bekövetkezett!

Szathmárynak ezen munkája, szelleménél, czéljánál és es adatbőségénél fogva, még ma is igen hasznos olvasmányt képez.

* * *

Tanulmányainak igen jelentékeny része a *politika és történelem* azon kérdései körül forog, melyek a magyar nemzet politikai irányzatával, kormányzatával és létérdekeivel összefüggésben állottak.

Mint hírlapíró, önálló tudományos munka megírására nem vállalkozhatott. Érdeme csak az, hogy idegen íróknak jelesebb műveit jól tudta kiválasztani, magyarra lefordítani és a magyar közönség értelmesebb rétegeiben megkedveltetni.

Alkotmányunk visszaállítása után az államférfiak és hírlapírók legélénkebben a magyar alkotmány átalakításával és más államok alkotmányának összehasonlításával foglalkoztak. A dualismus erős támadásoknak volt kitéve az ellenzék részéről, és a „Hon“ hasábjain jeles írók tollából kerültek ki cikkek, melyek a magyar állam romlását jövendölgették azon esetben, ha Magyarország — mint Kossuth

szerette mondani — Ausztria vontató szekéréhez lesz lán-czolva.

Szathmáry szorgalmasan tanulmányozta az idegen államok alkotmányát, többek között az amerikai szövetséges államokét is. Különösen megragadta figyelmét a francia Portalis A. Edének azon munkája, melyet „*Az Egyesült-Államok, az önkormányzat és a caesarismus*“ ezíme alatt írt.¹ És mivel ebben sok tanulságos összehasonlítást talált az önkormányzat lélekemelő vívmányai és a burocracia szabályellenes gyámkodása között: szükségesnek találta azt megismertetni a magyar közönséggel is. A magyar irodalomban már ekkor ismeretesek voltak ugyan Toquevillenek és Laboulaynek Amerikáról írt kitűnő munkái; de Portalis műve egészen más szempontból, közvetlen tapasztalatainak benyomása alatt, élénken, tanulságosan gúnyolja a francia burokratizmust, s ezzel szembeállítja az amerikaiak demokratiáját és óriási haladását. Szathmárynak lelkét különösen azok a fejezetek kötötték le, melyekben a szerző kimutatja, mily óriási áldozatokat hoznak az amerikaiak a művelődés oltárára! Ezt akarta követendő példaképen felmutatni a magyar nagy közönség előtt.

Nemsokára a lánglelkű *Castelar Emil* spanyol képviselőnek *parlamenti beszédei* és egyéb művei ragadták meg lelkét. Megtanulta a spanyol nyelvet, hogy azokat lefordíthassa magyarra. A spanyol irodalom termékei addig kevésbé voltak ismeretesek hazánkban. Azt lehet mondani, hogy Castelarnak, a híres spanyol szónoknak, törvényhozónak, miniszternek és köztársasági elnöknek, továbbá a tanárnak, írónak, bölcsésznek, történésznek és aesthetikusnak bemutatása szerencsés gondolat volt. A szabadságért és népének jóléteért küzdő hatalmas férfiú, a fenkölt eszmének ezen lánglelkű bajnoka sokban hasonlított Kossuth Lajoshoz. Senkisem tudta nemzetét a szónoklat hatalmával úgy elbűvölni, mint ő; és honfitársai nem hiába a világ legelső szónokának és a spanyol-faj egyik legkitűnőbb kép-

¹ Kiadták a Légrády Testvérek 1872-ben. Budapest.

viselőjének tartották. A spanyol függetlenség és alkotmányosság érdekében írt cikkei és elmondott szónoklatai ellentétbe hozták a reactionarius spanyol kormánylyal, mely üldözéseivel akarta megsemmisíteni. De az üldözésnek következése — forradalom, — és a királynő bukása lett.

Castelar életének minden változásai között ugyanaz maradt: a leglelkesebb népbarát, a ki arra született, hogy a szabadság zászlaját lobogtassa, eszméket hirdessen s prófétaként megjelölje az irányt, melyben nemzetének és az emberiségnek haladnia kell. A gyakorlati államkormányzás terén nem jól érezte magát. Ő a szépnek, jónak és igaznak elszánt bajnoka volt; minden történelmi hely, melyen megjelent; minden művészeti tárgy, melyet megbámult; minden vallás és tudomány, melyről olvasott: reflexiókra indította, s minden reflexiója szellemének magas röptét igazolja.

Ezt látjuk ragyogni azon művében is, melyet 1869-ben Olaszországban tett utazása alatt írt „*A művészet, vallás és természet Olaszországban*” cím alatt, és melynek első részét szintén Szathmáry György fordította le magyarra.¹

Castelarnak lényre annyira hatott Szathmáryra, hogy levelezésbe bocsátkozott vele; és mikor az — 1873-ban — letette a külügyi tárczát, mikor már csak mint egyszerű képviselő működött, Szathmáry egy emlékiratot szerkesztett magyar és francia nyelven, s azt 120 aláírással ellátva, elküldötte neki Madridba. Köszönetet mond neki azon kiváló szolgálatokért, melyeket közpályáján közvetlenül nemzete, s közvetve az összes emberiség legmagasb érdekeinek tett.

„A rabszolgaság eltörléséről tartott beszéde — úgy mond — a külföldi hatalmakhoz intézett memorandum, a spanyol nemzethez intézett kiáltványa, a spanyol alkotmányozó gyűlést megnyitó beszéd, mely önnek jeles tollából került ki — mind, mind oly eszméket tartalmaznak, melyek melyen behatoltak szíveinkbe, s mi biztosíthatjuk Önt, képviselő úr, hogy ha ez eszmék ily mérvben foglaltak volna

¹ A második részt ugyanazon cím alatt Huszár Vilmos fordította le és adta ki 1895-ben az Athenaeum kiadásában.

tért a carlisták táborában is, ma már nem volna Spanyolországban egyetlenegy ember sem, ki szívvel-lélekkel ne kívánná, hogy „éljen a spanyol köztársaság!” . . .

Ismert dolog, hogy Castelar bármily erélyesen harczolt a carlisták ellen, ellentétbe jött saját pártjának túlzóival, a kik aztán meg is buktatták a köztársaságot; de a magyar lapok, különösen Szathmáry után, mindenkor lelkesedéssel írtak róla, mint a demokratikus eszmék önzetlen bajnokáról.

Szathmáry gondoskodott róla, hogy a spanyol agitátort mint a tudomány bajnokát is megismertesse a magyar közönséggel. *„A kereszténység öt első századának civilisatójáról”* írt hatalmas munkáját is fordítani kezdte. Három fejezetet közölt is belőle a „Figyelő”-ben (1875. 23—36. szám), a „Hunyad”-ban (1877. 25—34. sz.) és az „Életképek”-ben (1876. 50—54. sz.). Egyik szebb a másiknál. A tudomány érdekében csak sajnálnunk lehet, hogy az egész meg nem jelenhetett.

Időközben kitört a keleti háború Orosz- és Törökország között. A balkán-félszigeti keresztény szláv népek, jelesen a bolgárok, bosnyákok, szerbek és montenegróiak az orosz protectoratus alatt föllázadtak 1875-ben, a következő évben Konstantinápolyban összeesküvés támadt; a politikai gyilkosságok járványszerűen léptek föl, ezt követték általános felháborodás között a bolgár atrocitások. A török fővárosban palotaforradalom ütött ki; a szerbek fegyvert fogtak. Ily zavarok között az orosz czár 1877-ben megüzente a háborút Törökországnak. Eredménye az volt, hogy az európai hatalmak Berlinben congressusra gyűltek össze, hogy eligazítsák a nagy „keleti kérdést”. Itt jelentékeny szerepe volt gr. Andrássy Gyulának, mint Ausztria-Magyarország külügyminiszterének, a ki a Magyarországot fenyegető panslavismussal szemben Bismarckkal szövetkezvén, Boszniát — a berlini congressus határozataihoz képest — elfoglalta.

Természetes, hogy ez az összes magyar közvéleményt izgatottságban tartotta, és a magyar ellenzéki hirlapírók heves támadást intéztek gr. Andrássy külügyi politikája ellen.

Szathmáry ily nehéz politikai helyzetben a *keleti kérdés* komoly tanulmányozásához fogott, hogy az ellenzék részéről felhozott támadásokat alapos történelmi érvekkel visszaverhesse. Először is „*Bulgária*“ cím alatt 1877-ben Jirečeknek „*Geschichte der Bulgaren*“ (1876.) és Kanitznak „*Donau-Bulgaren und der Balkan*“ című művei után érdekes tanulmányt írt a „*Budapesti Szemle*“ számára.

Közvetlen okul erre is az 1877-iki bolgár háború szolgált, melynek lefolyását a magyar közönség nagy érdeklődéssel kísérte; mert ez is az úgynevezett nagy „*keleti kérdésnek*“ egyik epizódját képezte.

Szathmáryt e kérdésnek különösen azon része érdekelte, mely szoros összefüggésben állott a magyar politika azon vezéreszméjével, melyet gr. Andrássy Gyula, akkori külügyminiszterünk képviselt — az orosz terjeszkedési törekvésekkel szemben. És érdekelte azon történelem, melynek alapján a magyar király még most is „*Bolgárország királyának*“ címét viseli.

A különben életerős, hódító és államalkotó bolgár nép fejlődésére nézve végzetesnek állítja azt a tényt, hogy a keleti egyházhoz és a szlávságához csatlakozott. Ha — úgy mond — Róma és Magyarország hamarabb nyerhet vala befolyást Bulgáriára, akkor ma hihetőleg nem látnók a bolgárokat szövetségben Oroszországgal! . . . Mily lényeges különbséget tenne most Kelet-Európa politikai viszonyainak alakulására, ha a görög-keleti szláv lakta Bulgária helyét most velünk rokon nép lakná Oláhország és Szerbia között, akár török fenhatóság alatt is! De hát a történet fátuma, a kedvezőtlen viszonyok behatása következtében most csak ellenszenvvel tekinthetjük a muszka védszárnyak alá terelt bolgárság törekvéseit, mert azokban a reánk nézve veszélyes panslavismus törekvéseit látjuk.

Íme az indok, mely Szathmáryt Bulgária multjának földrajzi, ethnographiai és politikai viszonyainak tanulmányozására sarkalta; örömdetes tanulságul azt vonván le a maga részére, hogy a szláv fajban hiányzik az államalkotás képessége. A másik megnyugtató jelenségnek pedig azt a jelszót találta, mely szerint Oroszországnak semmi véglegest

Bulgáriában alkotni nem szabad, és hogy az oroszok egy bolgár falu sorsa felett sem határozhatnak az osztrák-magyar monarchia beleegyezése nélkül. A következmények megmutatták, hogy Ausztria és Magyarország politikája érvényesült, és hogy Bulgária csakugyan felszabadult a török járom alól.

Szathmáry annyira lelkesedett a Balkán-félszigeten végbemenő események iránt, hogy azokat „*A keleti háború története 1877 végéig*“ cím alatt a „Vasárnapi Ujság“ és a „Politikai Ujdonságok“ mellékleteként kiadta 1878-ban. Ugyane tárgyról írt az úgynevezett „Háború-króikában“ is; végre magasabb politikai szempontból írott tanulmányát „*A történelem és a Keleti kérdés*“ cím alatt közölte a „Ilon“ tárcájában, mely 1879-ben különlenyomatban is megjelent Tettey Nándor bizományában.

Német historikusok és bölcészek művei alapján¹ keresi e nagy kérdésnek mélyebb alapjait; a keleti és nyugati világ évszázados cultur-harczait, melyek magasabb szempontból úgy tűnnek fel, mintha a történelemnek szükség-szerű törvénye nyilatkoznék meg bennök. Nem feltűnő-e — írja ő — hogy a két nagy hatalom közötti háborúba Európa összes nagyhatalmai beavatkoznak? Mintha két világrész állana egymással szemben. Íme, mikor Ausztria elveszté Lombardiát és Velenczét, vagy mikor elveszté hegemoniáját Németország felett, vagy mikor Franciaországtól elvették Elzászt és Lotharingiát: az európai hatalmak nem ültek össze congressusba, hogy kijelöljék az egymással háborúban levő országok határait. És íme a balkán-félszigeti bajok elintézéséhez egész Európa jogot követel magának! Miért? Honnan ered ez a különös jelenség? Onnan, hogy itt egy világtörténelmi és culturai kérdéstről van szó, mely évszázadok, sőt évezredek óta foglalkoztatja Európa legkitűnőbb államférfiait. A cultura, mint természeti processus

¹ Julius *Fröbel*: Theorie der Politik. Wien, 1861. — Fr. *Löher*: Historische Wechselwirkung zwischen Morgen- und Abendland. — Konr. *Hermann*: Philosophie der Geschichte. 1870. Leipzig.

keletről nyugatra terjed; a természet pedig, mint culturai processus, nyugatról keletre mozog. A dél és észak közötti különbség csak klimatikus és alárendelt fontosságú; de a kelet és nyugat közötti ellentét világtörténelmi jelentőséggel bír. A két nagy cultur-világ közti feszültség áthat a jelenkorra is. Hogy e feszültség megszűnjék, hogy az ellentétes cultur-körök egymást áthassák, ez inkább a szellemi cultura hatalmától, mint a szuronyok élességétől függ!

Bármily érdekes és tanulságos lenne a keleti kérdés ezen nagyjelentőségének részletes történelmi adatokkal való megvilágítása: kénytelen vagyok erről e helyt lemondani és a T. Akadémia szives figyelmét egy pillanatra Szathmárynak azon műveire fordítani, melyeket az Akadémia könyvkiadó-vállalatának megbízásából készített.

Ilyenek: 1. „*Európa és a francziái forradalom*” Sorel Alberttől (1888.), és 2. „*A lengyel alkotmány története*” dr. Hüppe Siegfridtől (1894.).

Mind a kettő alkotmányról és forradalmakról szól. Az egyik a *franczia nagy forradalomról*, mely első fellépésétől kezdve romba dönté a régi monarchikus Európa régi épületét; mely tanait úgy állítja oda, mint világos és általános igazságokat, melyeknek hatása alól egyetlenegy európai állam se vonhatta ki magát. A másik szól a *lengyel alkotmányról*, mely a gyakori belviszályok következtében a nemzetet a szomszédok zsákmányává dobta oda, élő tanúbizonyosságául annak, hogy a szabadság, ha semmi korlát által nem mérsékeltetik, ha szabadossága válik, képes megölni a hatalmas nemzeteket is.

Szathmárynak az az érdeme, hogy mind a kettőt jól fordította le magyarra, s így előmozdította az Akadémiának azt a célját, hogy a külföldi jeles művek átültetésével a magyar tudományos műveltséget minél szélesebb körben elterjeszsze.

Ezekből látjuk, hogy Szathmárynak irodalmi munkássága nem annyira önállósága, mélysége vagy szakszerűsége, mint inkább sokoldalúsága és helyes volta által tűnik ki. Nem hasonlít az egy irányban haladó folyóhoz, mely új medret ás magának, hogy nehéz hajókat hordjon a hátán

és új terményekkel gyarapítsa a szellemi élet országát; hanem hasonlított inkább olyan patakhöz, melynek vizét a völgyeken és fensikokon felfogják, esatornákon széles körben elvezetik, hogy öntözze a messze kiterjedő réteket, nem mélyen, hanem szélesen, nem zajosan, de csöndesen — és áldásosan.

Az ő működése valóban áldásos volt; és ha tervei néha nem sikerültek, ha eszméi itt-ott meg nem valósultak: annak okát a nálánál hatalmasabb külső körülményekben és a természetes fejlődés lassúságában találjuk. A civilizatio mindenütt lassan fejlődött, és a rohamos haladásnak mindig megvoltak természetes veszedelmei és akadályai. A világosság felülről jön és mindig először a magasan álló ormokat világítja meg és csak azután hat le a völgyek mélyére — az ottlakó nagy tömegekre.

Az az eszme, melyet Szathmáry oly lelkesen felkarolt, kétségenkívül magasztos volt; de ő maga sokkal nagyobb idealista volt, semhogy a megvalósítás előfeltételeivel hidegen tudott volna számolni. Pedig Castelar életéből és annak azon híres beszédéből, melyet Olaszországban 1875. május 12-én a római haladó körben az olasz képviselők, írók és szabadelvű államférfiak által az ő tiszteletére rendezett banketten mondott, megtanulhatta volna, hogy a haladásnak és szabadságnak legnagyobb ellenségei a szabadság túlzói: a kik a haladásban türelmetlenek, az eszmék megvalósításában tapintatlanok; a kik a népek fejlődésének törvényeit nem ismervén, „jót vetnek el, de rosszat aratnak“.

A mint fentebb láttuk, Szathmárynak — élete minden szakában — legfőbb törekvése a magyar nyelv terjesztése állami népiskolák által. Türelmetlenül polemizált mindazokkal, a kik a magyarság erejét a műveltebb elem magasabb kiképzésében látták, a kik tehát a magyar cultura nemzeti hivatását nem annyira a köznép tömegében, mint inkább az öntudatosabb intelligencia intensív, vonzó, hódító és olvasztó hatásában keresték.

Természetes, hogy e téren nagy csalódáson kellett keresztülmennie; mert bármily szükséges a köznép tömegeinek művelése, a nemzetek culturális haladásának mér-

tékét mindenütt a közép és felsőbb társadalmi osztályok értelmi, vagyoni és erkölcsi ereje képezi. A nép mindig olyan, a minők vezetői; ha azok rosszak és jellemtelenek, a nép is azzá lesz; ha jók és erkölcsösek, ő is olyanná formálódik; a nép mindig gyenge, iránytalan, ingadozó, inkább az érzelem, mint értelem által vezéreltetik.

Alig lehet érdekesebb tanulmány, mint annak kimutatása: milyen tartós hatása és befolyása van a népiskolának olyan gyermekre, a ki az iskolában megtanulta ugyan a magyar nyelvet, de az iskola elhagyásával idegennyelvű nép közé került.

Már-már elegendő adattal rendelkezünk ily irányú tanulmányok tételére, — és Szathmáry élete utolsó éveiben erre is kiterjesztette figyelmét.

Erről szólva, arca mindig elkomorult. Panaszkodott, hogy a környezet hatása ellensúlyozza az iskola hatását; hogy a teljes siker biztosítása nehéz, mert nincs elég anyagi erőnk, nincs elég erős közszellem, nincs egészséges társadalom, — sőt nincs még elegendő számú jó tanítónk se! Kezdett meggyőződni arról, hogy a magyar nyelv ismerete magában véve még nem biztosítéka a magyar hazafiságnak; hogy a magyar hazafiságot és nemzetiséget — mint gr. Széchenyi István mondá — nem lehet csak úgy rákenni valakire, mint a meszet a falra, vagy a mázat a fazéokra. A fődolog és a főfeladat: a hazafias szív érzelme, a közös haza őszinte szeretete, a közös célok, közös aspirációk ápolása!

De hogyan, mikép lehessen ezt elérni? Ez képezte legfőbb gondját elhunyt tagtársunknak is, a ki nagy szorgalommal dolgozott utolsó éveiben a népoktatási törvény revisióján, és a haza consolidatióját előmozdítani képes modok és eszközök megválasztásán.

De az erőfeszítés megviselte testi erejét. Szabadságot kért és nyert, hogy kipihenje magát, hogy erőt gyűjtsön a további munkához. De sem szeretett nejeének gyöngéd ápolása, sem az orvosi tudomány nem volt képes régi erejét visszaadni. Midőn az 1897-ik év tavaszán meglátogattam, már nem bírt feküdni, lélegzete fájdalmas és

bizonytalan volt. De ő, orvosával együtt remélte a javulást. Szabadabb óráiban, mikor jobban érezte magát, történelmi tanulmányokkal foglalkozott; „mert — úgymond — még adása vagyok a Magyar Tudományos Akadémiának, mely engem tagjai közé emelt, egy székfoglalóval”.

„*A magyar faj cultur-missiója a Keleten*“ lett volna a czime tanulmányának, melyet azonban már nem bírt befejezni.

Szenvedései nőttek, ereje fogyott, de a felgyógyulás iránt táplált hiú reménye mindig megmaradt. Egyszer azt hitte, hogy túl van a veszélyen, hogy fölkeresheti barátait, hogy daczolhat az emésztő kórral. De ez az ő szívós élet-erejének már utolsó nagy erőfeszítése volt, mely csak siettetette 1898-ik évi január 14-én bekövetkezett gyászos halálát.

Szathmáry 52 évre terjedő áldásos életéből harmincz év a közügynek volt szentelve. Küzdelemteljes életének voltak sikerei, melyekre büszke volt, melyeknek nyilvános elismertetése boldogsággal töltötte el szívét.

Mint családapa, gyöngéd szeretettel kísérte és mozditotta elő gyermekeinek fejlődését, különösen egyetlen fiának haladását, a ki nagy szorgalmával és kiváló tehetségeivel a legszebb reményekre jogosította őt, de a ki rövid betegség után atyját csakhamar követte a sírba.

A társadalmi életben is kedvelt egyéniség volt. Nem szerette a zajos mulatságokat, de a baráti körben kedélyes tudott lenni. A mily szeretettel ragaszkodott hű barátaihoz, oly érzékenyen vette, ha valakiben csalódott, vagy ha észrevette, hogy valaki az ő törekvéseit nem méltányolja eléggé.

Mint a közélet embere, minden téren, a hol csak működött, kötelességtudó, pontos, kitartó, munkás férfiú volt, — és mindenekfölött lelkes magyar hazafi, — a ki nem tudott megbarátkozni a közéletnek nagyon is reális, anyagiás irányzatával; a kinek lelke rajongott a magasabb eszmék iránt; a ki reménylő szívvel hitt a magyar nemzet jövőjében s ennek keleti missiójában.

Ez az erős hit sarkalta őt a folytonos munkára, a hírlapírói, a képviselői és a miniszteri tanácsosi pályáján egyiránt. És a mint életét és közéleti munkásságát, úgy irodalmi dolgozatait is az igazság és a hon szeretetének melege hatotta át. Ez tette nevét tiszteltté és működését áldásossá.
